

Henryk Fros

Źródła "Żywotów Świętych" Piotra Skargi

Pamiętnik Literacki : czasopismo kwartalne poświęcone historii i krytyce literatury polskiej 82/3, 172-194

1991

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

HENRYK FROS

ŹRÓDŁA „ŻYWOTÓW ŚWIĘTYCH” PIOTRA SKARGI

Długie były dzieje najpopularniejszego z dzieł Piotra Skargi — *Żywotów Świętych*. Rozczytywano się w nich na przestrzeni wielu stuleci. Henryk Barycz wykazał, że po *Biblii* wznawiane były najczęściej¹. Skoro zaś cieszyły się takim wzięciem, nie mogli także nie zainteresować się nimi dziejopisarze, ci zwłaszcza, którzy zajmowali się literackim dorobkiem przeszłości. *Żywoty Świętych* osądzali oni rozmaicie. Wyrażali się o nich z uznaniem, to znów traktowali surowo². Przy takim zróżnicowaniu sądów wyrokowali m.in. o tym, czy i w jakiej mierze *Żywoty* są dziełem oryginalnym. Gdy tę oryginalność zakwestionowano, literacka wena i urok Skargowskiej polszczyzny — może także sama wziętość zbioru — tak fascynowały wielu, że z owej oryginalności pragnęli ocalić choć cośkolwiek. Znaleźli się w końcu tacy, którzy dostrzegając rozbieżność sądów, postulowali dociekliwsze przebadanie sprawy³.

Nie o szczególną dociekliwość w takim badaniu chodzi. Należy po prostu unikać metodologicznego błędu, tzn. nie poprzestać na penetrowaniu jednego z późnych wydań *Żywotów* — tak chyba czynili wszyscy, którzy o nich rozprawiali — ale sięgnąć do edycji, które ukazały się za życia Skargi. Znajdują się tam odniesienia zwięzłe, skrótowe, ale nie tajemnicze lub enigmatyczne. Domagają się te skróty weryfikacji, nieraz małych kwerend, ale chronią przed szukaniem po omacku i dla znawców piśmiennictwa wieku Skargi nie są czymś niezwykłym czy osobliwym.

Skarga, który hagiografem został nie z własnej inicjatywy, ale wobec nalegań innych, liczących się ze społecznym zamówieniem, był przy podejmowaniu pracy na wskroś lojalny. Zaznaczał więc na marginesie każdego rozdziału, skąd rzecz bierze, gdy ją tłumaczy, streszcza lub rozwija. Po rozszyfrowaniu tych zwięzłych Skargowskich referencji i po porównaniu samych tekstów możemy dlatego ustalić dokładnie, z jakiej

¹ H. Barycz, *Z dziejów jednej książki*. W: *Z epoki renesansu, reformacji i baroku*. Warszawa 1971.

² Przeglądu zróżnicowanych opinii o *Żywotach* dokonałem w artykule „*Żywoty świętych*” Skargi w ogniu krytyk. Artykuł ten, poważnie skrócony, ukazał się w księdze zbiorowej: *Fermentum massae mundi*. Jackowi Woźniakowskiemu w 70-tą rocznicę urodzin. Warszawa 1990.

³ Zob. U. Borkowska, *Hagiografia polska (wiek XVI—XVIII)*. W zbiorze: *Dzieje teologii katolickiej w Polsce*. T. 2, cz. 1. Lublin 1975, s. 482. — J. Nowak-Dłużeński, „*Żywoty świętych*” Piotra Skargi. „*Życie i Myśl*” 1962, nr 11/12. Przedruk w: *Z historii polskiej literatury i kultury*. Warszawa 1967, s. 49.

literatury korzystał i jak przy tej pracy przedstawiał się jego warsztat twórczy.

Tym samym nabieramy orientacji w zasobach bibliotecznych wczesnych jezuickich placówek na terenie Królestwa i Litwy, czyli poznajemy pierwszą fazę formowania się bibliotek, które z czasem staną się księgozbiorami znacznymi, odgrywającymi pewną rolę w ogólnym dorobku kulturalnym kraju. W dalekim przybliżeniu zdobywamy zarazem rozpoznanie w przepływie wydawnictw, pochodzących z rozmaitych oficyn, to zaś rzuca światło na ówczesne kontakty kulturalne.

W takich właśnie perspektywach podajemy pełną listę publikacji wykorzystywanych przez Skargę przy pisaniu *Zywotów*. Analizując poszczególne rozdziały tego sporego dzieła widzimy jasno, że niektóre z tych publikacji żywotopisarz sam sprowadził, a wszystkie niewątpliwie miał pod ręką. Spostrzeżenie przystaje do jego korespondencji, w której odnajdujemy ślady starań o środki na zakup i sprowadzenie nowych książek. Niektóre z nich wydawane były kilkakrotnie. W takich sytuacjach można mieć wątpliwości co do tego, z których edycji Skarga korzystał. Nie zmienia to ogólnego obrazu i w znaczącej mierze nie modyfikuje poznania małego wycinka kontaktów kulturalnych, które dziś przy żywym, odnowionym zainteresowaniu stają się przedmiotem uzupełnianych badań.

1.1.0. W tworzeniu *Zywotów* Skargi pierwsze miejsce zajął niewątpliwie tzw. Suriusz, czyli, wyrażając się dokładniej, zbiór sporządzony przez kolońskiego kartuza, Wawrzyńca Sauera (1522—1578), który powszechnie znany był pod zlatynizowanym nazwiskiem Surius. Zbiór nosił tytuł *De probatis sanctorum historiis* i ukazał się w Kolonii w latach 1570—1575. Obejmował 6 tomów *in folio*; w r. 1581 doszedł do nich tom 7, zawierający uzupełnienia (*Supplementum*).

1.1.1. Wydanie 2 ukazało się pod tym samym tytułem i w tej samej kolońskiej oficynie wydawniczej w latach 1576—1581. Suriusz przygotował do niego wiele, ale w czasie gdy pod prasą znajdował się tom 2, autor zakończył pracowite życie. Edycją zajmował się odtąd jego zakonny towarzysz, Jakub Mosander (Maësmann).

1.1.2. Wydanie 3 zawdzięczamy wydawcy weneckiemu. Ukazało się w r. 1581 pt.: *De vitis sanctorum ab Aloysio Lipomano olim conscriptis, nunc primum a F. Laurentio Surio [...] emendatis et auctis*.

1.1.3. Dwa późniejsze: z lat 1618 oraz 1875—1880, nie wchodzą w zakres naszych zainteresowań. Nie wymieniamy także licznych skróconych lub częściowych wydań, które ukazywały się pod innymi nazwiskami. Skarga z nich nie korzystał.

1.1.4. Nie zatrzymujemy się też na licznych tłumaczeniach, zwłaszcza na niemieckich, pełnym i częściowym, stosunkowo wczesnych⁴. Świad-

⁴ Pierwsze, pod auspicjami księcia Alberta V Bawarskiego, sporządził Jan a Via (zum Wege); wydał je w latach 1574—1580 w Monachium. Drugiego podjął się Henryk Fabricius, przyszły biskup pomocniczy w Spirze. W r. 1583 wydał on w Kolonii *Auszug Bewerten Historien [...] aus den sechs Tomis [...] Laurentij Surij*. Egzemplarze tych tłumaczeń należą dziś do rzadkości. W Niemczech, o ile wiadomo, posiadają je tylko biblioteki uniwersyteckie w Kolonii, Monachium i Fryburgu. Koloński egzemplarz mogłem przeglądać w obecności kilku pracowników biblioteki. We Fryburgu potraktowano mnie z większym zaufaniem.

czą one o powodzeniu zbioru, ale ich porównanie z *Zywojami* wskazuje, że Skarga ich nie znał⁵.

1.2.0. Wypada tu zaznaczyć, że opinie wypowiedane na temat *Suriusza* nie zawsze były dostatecznie wyważone. W polskiej literaturze naukowej pojawiał się na ogół w oprawie przesadnego krytycyzmu. Traktowano go w sposób uproszczony i zapominano o tym, że w stosunku do innych legendarzy, także do wcześniejszego zbioru Lipomaniego, stanowił poważny krok naprzód. Zapowiadał już postęp, który bardzo wyraźnie zaznaczył się w publikacjach hagiograficznych stulecia następnego.

1.2.1. Opinię potwierdza uważna lektura *Zywojów*. Co ks. Skarga wzięty ze zbioru kolońskiego kartusza, to posiadało wartość bardzo zróżnicowaną. Czerpał stamtąd elementy mało wartościowe, ale wydobywał także klejnoty⁶.

2.1.0. Luigi (Aloysius) Lipomano (lub Lippomano, nawet Lippomano) był wydawcą zbioru, który po zbiorze *Suriusza* najczęściej pojawiał się w warsztacie Piotra Skargi, zwłaszcza w początkowej fazie sporządzania *Zywojów*. Z pochodzenia Lipomano był Wenecjaninem, ale znany stał się przede wszystkim jako kurialista rzymski, oddany państwu, które posługiwało się nim w wielu uciążliwych legacjach. Ponadto stał się wydawcą kilku teologicznych i homiletycznych zbiorów, z których większość może nas tu nie interesować⁷.

2.1.1. Ale w latach 1551—1558 Lipomano wypuścił w świat 9-tomową kolekcję *Sanctorum priscorum Patrum vitae [...] per gravissimos et probatissimos auctores conscriptae*. Udostępnił w niej — bez jakiegokolwiek troski o usystematyzowanie — ponad 1000 rozmaitych tekstów hagiograficznych, w tym pomniki wczesnej twórczości ascetyczno-monastycznej, takie jak *Historia Lausiaca* Palladiusza, *Łąka duchowna* Jana Moschosa oraz *Drabina* Jana Klimaka. Dla samych swych rozmiarów zbiór stał się czymś imponującym. Splendoru i rozgłosu dodało mu 200 żywotów, które świeżo z greckiego na łacinę przetłumaczył Guilielmo Sir-

⁵ Tłumaczenia, przeróbki i niemal wszystkie skrócone wydania starannie zestawili G. Chaix w pracy: *Réforme et Contre-Réforme Catholique. Recherches sur la Chartreuse de Cologne au XVIIe siècle*. T. 1—3. Salzburg 1981. „Analecta Cartusiana” 80. Mniej kompletny wykaz L. Autore podał w: *Dictionnaire de théologie catholique*. T. 14, cz. 2 (1941), kol. 2842—2849. Tam także — dobry biogram wielkiego kompilatora. Na uwagę zasługują ponadto: P. Holt, *L. Surius und die kirchliche Erneuerung im 16. Jahrhundert*. „Jahrbuch des Kölnischen Geschichtsvereins” t. 6/7 (1925). — J. Greven, *Die Kölner Kartause und die Anfänge der katholischen Reform in Deutschland*. Münster 1935. Fachowej oceny tekstów hagiograficznych zebranych przez Suriusza dokonał P. Holt w pracy: *Die Sammlung von Heiligenleben des Laurentius Surius*. „Neues Archiv” t. 44 (1922). Pełnego i dokładnego obrazu dostarczyłoby porównanie tekstów Suriusza z wydaniem późniejszymi, często krytycznymi. W formie skrótovej dokonali tego holandyści w swym repertorium *Bibliotheca hagiographica Latina* (Bruxellis 1898—1899) oraz w opracowanym przeze mnie *Novum supplementum* (Bruxellis 1986. „Subsidia Hagiographica” t. 70).

⁶ Autore (op. cit., s. 2842) mówi wprost: „Pierre Skarga, appelé le Jean Chrystostome et le Bossuet de la Pologne, traduisit en polonais et publia un certain nombre de vies de saints tirés des tomes de Surius”.

⁷ O Lippomanim zwięźle i trafnie A.-P. Frutaz w: *Dictionnaire de spiritualité*. T. 9. Paris 1975—1976, kol. 859—860.

leto (1514—1585), jeden z największych erudytów stulecia⁸. Te bizantyńskie pisma stały się dla współczesnych wielką nowością. Fascynowały samym imieniem Metafrasty, które im nadano. Często nie wiedziano przy tym, jakie jest właściwe znaczenie tego nazwania. Nie wiedziano tym bardziej, co kryje się za fasadą, świeżo przyozdobioną w uroki nieznanymi, teraz rzekomo odkrytymi zasobów⁹. Skarga uległ fascynacji i zawierzył imieniu, które na Zachodzie nieoczekiwanie stało się autorytetem.

2.1.2. Poręczniejsze było wydanie 2 zbioru Lipomaniego. Ukazało się w Lovanium w r. 1564. Zawierało wybór tekstów z wydania 1 i dlatego zmieściło się w 2 tomach *in folio*. Scharakteryzowano to wydanie zwięźle: „*velut epitomen exhibit*”¹⁰. Także z tego skróconego wydania korzystał polski żywotopisarz.

2.1.3. Wedle wszelkiego prawdopodobieństwa nie znał natomiast, a w każdym razie nie spożytkował francuskich wyborów z Lipomaniego, które opublikowano w latach 1573 i 1607.

3.1.0. Co do ilości wykorzystanych przez Skargę tekstów miejsce trzecie zajęło *Breviarium Romanum*.

3.1.1. We wstępie do krytycznego wydania *Żywotów* mowa będzie o dyskusjach, które poprzedziły wydanie tej oficjalnej księgi liturgicznej Kościoła zachodniego¹¹. Natomiast liczne wydania brewiarza, który obowiązywał od r. 1568, czyli od wydania bulli Piusa V¹² — u nas co najmniej od r. 1577¹³ — zostały starannie zestawione¹⁴.

3.2.1. Po przestudiowaniu *Żywotów* wiemy dobrze, jakie było podejście Skargi do prawdziwych lub rzekomych autorytetów w dziedzinie, do której penetrowania przygotowany nie był. Nie dziwimy się dlatego, że lekcje brewiarzowe obdarzał zaufaniem bezgranicznym. Wykorzystywał je zwłaszcza wtedy, gdy biogramu któregoś ze świętych, wspomnianych w kalendarzach liturgicznych, nie znalazł u Suriusza czy Lipomaniego.

4.1.0. Stosunkowo często Skarga sięgał także do *Kronik* św. Antonina Pierozzi (1389—1459), wybitnego teologa, arcybiskupa Florencji¹⁵. *Kroniki* skompilowane były na modłę średniowieczną. Drukiem

⁸ O nim zwięźle: *Dictionnaire de théologie catholique*, t. 14, cz. 2, s. 2174—2175.

⁹ O Metafraście zwięźle, z podaniem literatury, w: *Lexicon für Theologie und Kirche*. T. 9. Freiburg 1964, kol. 1214—1215. O znaczeniu twórczości hagiograficznej — R. Aigrain, *L'Hagiographie, ses sources, ses méthodes*. Paris 1953, s. 70 n., 320 n.

¹⁰ *Bibliotheca hagiographica Latina*, kol. XXVII.

¹¹ Na ten temat przede wszystkim: H. Jedin, *Das Konzil von Trient und die Reform der liturgischen Bücher*. „Ephemerides Liturgicae” t. 59 (1945). Przedruk w zbiorze: *Kirche des Glaubens — Kirche der Geschichte*. Freiburg 1966.

¹² Zob. *Bullarium diplomatum et privilegiorum*. T. 7. Augustae Taurinorum 1862, s. 685—688.

¹³ Zob. P. Sczaniecki, *Stuzba Boza w dawnej Polsce*. Seria 2. Poznań 1966, s. 142.

¹⁴ H. Bohatta, *Bibliographie der Breviere*. Leipzig 1927. Zestawienie zostało niedawno przedrukowane.

¹⁵ O nim szerzej w: *Dizionario biografico degli Italiani*. T. 3. Roma 1961, s. 524—532. Krócej w: *Lexicon für Theologie und Kirche*, t. 1 (1957), s. 665 n.

ukazały się po raz pierwszy w Wenecji w latach 1474—1479. Obszerną, 3-tomową edycję wznawiano potem wielokrotnie: w Norymberdze (1484), w Bazylei (1491) oraz w Lyonie (1517, 1525 i 1527)¹⁶.

4.1.1. Z tych starodruków Skarga chyba nie korzystał. Wydaje się bardziej prawdopodobnie to, że miał przed sobą edycję lyońską z lat 1581—1587, którą opracował i do druku przygotował jezuita Piotr Madura (1543—1611). Nosiło ono tytuł: *Divi Antonini arceiepiscopi Florentini chronicorum opus in tres partes divisum [...] nunc emendatum et auctum; atque annotationibus illustratum [...] opera et studio Petri Maturi Soc. Iesu*¹⁷.

4.2.0. Autorytet Antonina, znanego szeroko także z innych dzieł, zwłaszcza z *Summy teologicznej*, był ogromny. Świadczy o tym liczba wznowień, które mnożyły się aż po połowę XVIII stulecia.

5.1.0. Stosunkowo często Skarga powołuje się zwięźle na *Platynę*. Chodzi o Bartłomieja Sacchi (1421—1481), który wywodził się z Piondony i od nazwy tej miejscowości, zgodnie z humanistycznymi gustami, urobił sobie przydomek „Platina”. Znany był potem szeroko pod tym właśnie imieniem¹⁸.

5.1.1. Platyna był bibliotekarzem papieskim. Na życzenie Sykstusa IV opublikował obszerny *Liber de vita Christi ac omnium pontificum* (A.A. 1—1474). Dzieło oparł przed wszystkim na *Liber Pontificalis*, ale wykorzystał też inne pisma, np. *Decades* Flavia Biondo, o którym kilka słów powiemy dalej.

5.1.2. Drukiem *Liber* Platyny ukazał się po raz pierwszy w Wenecji w r. 1479. Wznowiono go w rok później. Potem posypały się edycje: kolońska (1479), bazylejska (1479), paryska (1481), norymberska (1481 i 1482), wenecka (1485). W XVI stuleciu wydań było jeszcze więcej, chyba ponad 20. Pojawiły się ponadto tłumaczenia włoskie¹⁹.

5.2.1. Wolno przypuszczać, że Skarga posługiwał się wydaniem kolońskim z r. 1568 lub wydaniem lowańskim z r. 1572.

5.2.2. Wybór domniemanego wydania nie ma tu zresztą znaczenia. Posługując się dziełem Platyny, Skarga wydobywał z niego niemal wyłącznie to, co można było wyczytać w prastarym *Liber Pontificalis*²⁰.

¹⁶ Zestawienie XV-wiecznych wydań — w: *Gesamtkatalog der Wiegendrucke*. T. 2. Leipzig 1926, nry 1072—2074.

¹⁷ Zob. C. Sommervogel, *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus*. T. 5. Bruxelles 1894, kol. 279 n.

¹⁸ Zob. *Lexicon für Theologie und Kirche*, t. 8 (1963), kol. 552 n.

¹⁹ Wydanie krytyczne opublikował G. Gaida w serii „Rerum Italicarum Scriptores” (t. 3, cz. 1. Città di Castello 1913—1932). We wstępie — o metodzie korzystania ze źródeł, sposobie prezentowania itd. Tam także (s. XVII—XCVII) o wczesnych wydaniach dzieła.

²⁰ O *Liber Pontificalis*, z którego pochodzą rozdziały o papieżach, zob. *Lexicon für Theologie und Kirche*, t. 6 (1961), kol. 1016 n. — *Catholicisme*. T. 7. Paris 1975, kol. 545—547. Najlepiej — wyd. krytyczne, opracowane przez L. Duchesne’a: *Le Liber Pontificalis*. T. 1—2. Paris 1886—1892. Do tego to wydania C. Vogel dodał w r. 1957 tom 3, który zawiera uzupełnienia literatury, a także uwagi pochodzące z późniejszych badań. Edycji patronowała École Française d’Athènes et de Rome.

6.1.0. W podchodzeniu do żywotopisarstwa przełomem stało się dla Skargi jego zetknięcie z *Martyrologium Romanum*. Prace podjęte z inicjatywy Grzegorza XIII, prowadzone zaś przez kardynała Henryka Sirleto, potem przede wszystkim przez Cezarego Baroniusza, doprowadziły w r. 1582 do wydania księgi, która zastąpić miała dawne średniowieczne *martyrologia* i usunąć panoszący się nieład. Nie przyczyniła się jednak do zamierzonej reformy. Na dalszym rozwoju kultu i liturgii zaciążyła raczej złowrogo²¹.

6.1.1. Wspomniane wydanie uznano za *specimen*. Wprowadzono do niego konieczne poprawki i wznowiono je w r. 1584. Dopiero to wydanie miało się stać oficjalną księgą — kalendarzem regulującym kościelny kult świętych.

6.1.2. Natomiast w r. 1586 ukazało się wydanie zaopatrzone w objaśnienia poszczególnych „elogiów”, krótkich zamieszczonych w *martyrologium* wspomnień. Objąsnienia zredagował główny twórca nowego *martyrologium*. Wydanie otrzymało długi tytuł: *Martyrologium Romanum ad novam kalendarii rationem et ecclesiasticae historiae veritatem restitutum, Gregorii XIII. Pont. Max. iussu editum; Accesserunt notationes atque tractatio de martyrologio Romano auctore Caesare Baronio Sorano, congregationis Oratorii presbytero, Romae, ex typographia Dominici Basso 1586.*

6.1.3. Pierwsze polskie tłumaczenia *martyrologium* rzymskiego ukazało się w r. 1591. Opracował je jezuita Szymon Nikowski²².

6.2.1. Na to tłumaczenie Skarga najwidoczniej nie czekał. Posługiwał się wydaniem z r. 1586. Otworzył mu ono oczy na problematyczność wielu hagiograficznych danych. Doszedł niechybnie do wniosku, że materia domaga się większej ostrożności. Ale nie miał już czasu i sił na dokonanie gruntownej rewizji. Ograniczył się do pośpiesznego podorzucania uwag i odniesień. Powołując się wielokrotnie na nowe *martyrologium*, usiłował teraz wiadomości o świętych wesprzeć rozmaitymi odnalezionymi autorytetami. Z korespondencji żywotopisarza wiemy, że ta dodatkowa praca zajęła mu sporo czasu i mocno go utrudziła.

7.1.0. Na zaopatrywanie *Żywotów* w uwagi uzupełniające wpływ wywarło także drugie dzieło Cezarego Baroniusza.

7.1.1. Jego *Annales ecclesiastici* ukazały się w Rzymie w latach 1588—1607 w 12 tomach *in folio*. Edycja szybko zyskała spory rozgłos. Zawdzięczała go zwłaszcza temu, że *Annales* stały się godną odpowiedzią na słynne protestanckie *Centurie*. Wyróżniały się ponadto walorami nagromadzonej erudycji, jasnością wykładu, jego przejrzystością oraz typograficznymi zaletami wydania, zaopatrzonego w wygodne indeksy²³.

7.1.2. W latach 1591—1600 wznowiono w Rzymie 4 pierwsze tomy, natomiast Plantyn w latach 1589—1609 wydał w Antwerpii całość. Po-

²¹ Zob. wstęp do wyd. krytycznego: *Martyrologium Romanum ad formam editionis typicae scholius historicis instructum*. Bruxellis 1940. „Propylaeum ad Acta Sanctorum Decembris”.

²² *Martyrologium* wydano u Piotrkowczyka w Krakowie. Zob. Estr. XXIII (1910), 157.

²³ O *Annales* Baroniusza najlepiej: H. Jedin, *Kardinal Caesar Baronius. Der Anfang der katholischen Kirchengeschichtsschreibung*. Münster 1978.

tem posypały się dalsze wydania i kompendia, ale nimi zajmować się tu nie potrzebujemy²⁴.

7.1.3. Wcześniej pomyślano także o przekładach. W r. 1590 F. Pagniroli przetłumaczył na włoski część obejmującą pierwsze 100 lat dziejów kościelnych, a staraniem M. Fuggera ukazał się w Ingolstadium niemiecki przekład tomu 1. Nieco późniejszy (1614) był przekład francuski²⁵.

7.2.1. Wcześniej także, bo już w r. 1592 pomyślano o przełożeniu *Annales* na język polski. Świadczą o tym starania kardynała Jerzego Radziwiłła oraz prymasa Karnkowskiego. Do tych starań skłaniały może nie tylko walory i rozgłos dzieła, ale także Baroniuzowe kontakty z Polakami. Dodatkowym motywem mogła się w r. 1604 stać dedykacja tomu 11, ofiarowanego Zygmuntowi III²⁶.

7.2.2. Wiemy, że praca nad skracaniem i przyswajaniem *Roczników* Baroniusza przypadła w udziale Skardze²⁷. Zanim jeszcze zabrał się do niej, w odpowiednie referencje postarał się zaopatrzyć swoje *Żywoty Świętych*. Czy w pracy tej korzystał z edycji rzymskiej, czy też z antwerpskiej, znaczenia tu nie ma.

Wszystkie inne, dość liczne dziełka, które Skarga spożytkował pisząc czy uzupełniając *Żywoty*, znalazły się na jego stole dorywczo, nieraz wyłącznie przy komponowaniu jednego lub kilku życiorysików albo też dla wzbogacenia „obroków”. Spora część posłużyła do zredagowania *Przydatków*, wówczas gdy aktualizował zbiór, przybliżając go do epoki sobie współczesnej. Wolno przypuszczać, że wspomniane publikacje sprowadził sam lub na miejscu zdobył, gdy w miarę postępującej pracy nad *Żywotami* poszerzał perspektywy tego wydawniczego przedsięwzięcia.

Nie wyliczamy tych publikacji wedle miary, w jakiej były wykorzystywane. Dla przejrzystości podajemy je w ciągu alfabetycznym:

8.0.0. Acosta — zob. pod Maffeus.

8.1.1. Alberti Leander (1479—1552), dominikanin, był redaktorem i współautorem dzieła o wybitnych mężach swego zakonu²⁸.

8.1.2. Dzieło, napisane piękną łaciną, ukazało się w r. 1516 w Bolonii pt. *De viris illustribus ordinis praedicatorum libri sex in unum congesti*.

8.2.1. Leander umieścił tam żywot św. Jacka, opracowany wiernie za Stanisławem lektorem, zwanym Krakowczykiem²⁹.

8.2.2. Wykorzystując to skrócone *Vita*, Skarga dysponował może egzemplarzem wypożyczonym mu przez dominikanów krakowskich.

9.1.1. *Annuaire Litterae Societatis Iesu anii [...]. Ad Patres et Fratres eiusdem Societatis* były chyba jedynym wydawnictwem ciągłym wykorzystanym przez polskiego żywotopisarza.

²⁴ Zestawienie wydań i kompendiów w: *Dizionario biografico degli Italiani*, t. 6 (1964), s. 477.

²⁵ Zob. *ibidem*.

²⁶ Zob. *Venerabilis Caesaris Baronii [...] Epistolae et opuscula*. Ed. R. Alberticus. T. 1. Romae 1759, s. 300—302. — Jedin, *op. cit.*, s. 39. — H. Barycz, *Polacy na studiach w Rzymie w epoce Odrodzenia*. Kraków 1938, s. 194—197.

²⁷ Zob. S. Załęski, *Jezuici w Polsce*. T. 1, cz. 2. Lwów 1901, s. 734.

²⁸ Zob. *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*. T. 1. Paris 1912, s. 1582. Szerzej: *Dizionario biografico degli Italiani*, t. 1 (1969), s. 699—702.

²⁹ Wydania tej *Vita* odnotowano w: *Bibliotheca hagiographica Latina*, nr 4052.

9.1.2. Ukazywały się pod różnymi redakcjami i w różnych miejscach (w Rzymie, Neapolu, Florencji i Antwerpii) od r. 1581. W rocznikach późniejszych tytuł nieraz przestawiano. *Litterae* zawierały ważniejsze wydarzenia minionego roku, ułożone wedle zakonnych prowincji³⁰.

9.2.1. Skarga z wydawnictwa tego zaczerpnął wiadomości o męczennikach ostatniej doby, zwłaszcza o ofiarach wojen religijnych na terenie Francji.

10.1.0. Św. Augustyn przytaczany był zasadniczo tylko raz, ale jego *Opera omnia* w warsztacie Skargi zajęły najwidoczniej miejsceoczesne.

10.1.1. W stuleciach XV i XVI drukowano je wielokrotnie. Wielokrotnie także wznawiano wydania wedle recenzji zwanej erazmiańską, przy czym nie zmieniano ani układu, ani samej zawartości³¹.

10.1.2. Trudno dlatego dociec, którym z wydań posługiwał się Skarga, gdy pisał *Zywoty*. Chciałoby się sądzić, że pod ręką miał wydanie bazylejskie z r. 1570, bo w edycji znajduje się małe *polonicum*. W prefaceji napotykaemy mianowicie list „*ad nobilem ac generosum juvenem D. Stanislaum Starzechovium, Polonum, Joannis Starzechovii Palatini Podoliensis filium*”³².

10.1.3. Wiele szczegółów wskazuje na to, że Skarga posługiwał się wydaniem paryskim z r. 1571. Tytuł miało wydłużony: (*Primus [...] tomus*) *Operum eximii Patris D. Aurelii Augustini [...] quae usque ad hanc diem [...] inveniri potuerunt*. Edycja obejmowała 10 tomów *in folio*.

11.1.0. Flavius Blondus, właściwie: Flavio Biondo (1392—1463), wczesnorenesansowy historiograf, był autorem kilku cenionych przez współczesnych dziełek: *Italia illustrata*, *De origine Venetorum*, *Roma instaurata*, *Roma triumphans*³³.

11.1.1. Najszerzy zakres objęły i największe powodzenie osiągnęły jego *Historiarum ab inclinatione Romanorum imperii decades*. Wydrukowano je w Wenecji w latach 1485 i 1486³⁴.

11.1.2. Wznawiano zaś dwukrotnie w Bazylei w latach 1531 i 1556.

11.2.1. Skarga dysponował zapewne jednym z tych bazylejskich wydań.

12.1.0. Bonfini (Bonfinius, de Bonfinis) Antonio (1434—1503) był humanistą, ściągniętym na dwór węgierski przez Macieja Korwina. Po śmierci króla służył jego następcy, Władysławowi II Jagiellończykowi³⁵.

³⁰ Wykaz roczników i redaktorów podaje L. Polgar, *Bibliography of the History of the Society of Jesus*. Romae 1967, s. 130 n.

³¹ Na ten temat obszernie P. Migne w: *Patrologia Latina*. T. 47, s. 47—83.

³² *Ibidem*, s. 73 n.

³³ O Biondim najlepiej: *Dizionario biografico degli Italiani*, t. 10 (1968), s. 536—559, gdzie także o znaczeniu pisarza jako historyka oraz bogata bibliografia.

³⁴ O tych inkunabułach zob. *Gesamtkatalog der Wiegendrucke*, t. 4 (1930), nry 4419—4420.

³⁵ O Bonfinim szerzej, z bibliografią, w: *Dizionario biografico degli Italiani*, t. 12 (1970), s. 28—30. Z późniejszych prac zob. P. Marchesani, *La Polonia nella storiografia italiana dei sec. XVI—XVII*. „Europa Orientalis” 5 (1986, właśc.: 1987), s. 208—209.

12.1.1. *Rerum Ungaricarum decades quinque 363 ad 2. 7. 1495*, jego główne dzieło, wzorowane na Liwiuszu, zachowało swe znaczenie dla okresu współczesnego autorowi, tzn. dla lat 1465—1495³⁶.

12.1.2. Dzieło wydano częściowo w r. 1543. Wydania kompletne ukazały się znacznie później: w r. 1568 w Bazylei oraz w r. 1580 we Frankfurcie³⁷.

12.2.1. Skarga miał w rękę jedno z tych dwóch ostatnich wydań, ale wiele z niego nie korzystał. Co opowiedział o Stefanie królu, to właściwie za pośrednictwem Surlusza wyczerpnął z *Vita* — tekstu sporządzonego przez Hartwicka³⁸.

13.1.0. *Campion* Edmund, męczennik kanonizowany w r. 1970, był nie tylko bohaterem jednego z rozdziałów *Żywotów*, ale także autorem słynnej w swoim czasie książeczki, która rychło dotarła do rąk Skargi.

13.1.1. *Campion* zatytułował ją: *Rationes decem quibus fretus, Certamen Anglicanae Ecclesiae Ministris obtulit in causa Fidei*. Po raz pierwszy ukazała się w r. 1581 w Londynie jako druk sporządzony potajemnie³⁹.

13.1.2. Wznawiano ją potem wielokrotnie. W rok po wydaniu „podziemnym” istniały już wydania rzymskie, antwerpskie, ingolsztadzkie itd.⁴⁰.

13.1.3. U Piotrkowczyka w Krakowie książeczkę wydrukowano w r. 1605.

13.2.1. Ale już w r. 1584 ukazały się w Wilnie przekłady Kaspra Wilkowieckiego i samego Skargi⁴¹.

13.2.2. Przekład Skargi nosił tytuł: *Dziesięć mocnych dowodów, iż adwersarze Kościoła w porządnej o wierze dysputacji upaść muszą*. Do tekstu tłumacz dołączył dwa listy *Campiona* oraz jego krótki życiorys. Ten właśnie życiorys włączył potem do *Żywotów*.

14.1.0. *Coccio* Marek Antoni (Marcantonio, 1476—1506) występował często pod imieniem „Sabellicus”. Przybrał je sobie zgodnie z manierami epoki humanizmu⁴².

14.1.1. Jego *Rapsodiae historiarum enneadum ab orbe condita ad annum salutis 1504* ukazały się w Wenecji w r. 1504. Były dziełkiem popularyzatorskim, które osiągnęło spore powodzenie. Nie trwało to powodzenie długo. Dostrzeżono z czasem, że popularyzacja opierała się na słabym rozeznaniu w materiale i że autorowi często brakowało elementarnego krytycyzmu.

14.1.2. *Historia Undecim Enneadum* wznowiona jednak została w r. 1538 w Bazylei.

14.2.1. Równie duże powodzenie i równie kompilatorski charakter nie

³⁶ Zob. R. von Bogay w: *Lexikon für Theologie und Kirche*, t. 2 (1958), s. 586.

³⁷ Wydanie krytyczne 4-tomowe, opracowane przez zespół historyków węgierskich, ukazało się w Budapeszcie w latach 1936—1941.

³⁸ Zob. *Bibliotheca hagiographica Latina*, nr 7921.

³⁹ Zob. *Sommervogel*, *op. cit.*, t. 2 (1891), kol. 589.

⁴⁰ *Ibidem*, kol. 589—592.

⁴¹ Zob. *Estr.* XIV (1896), 33 n.

⁴² O nim szerzej: *Dizionario biografico degli Italiani*, t. 26 (1982), s. 510—515. Zob. też *Marchesani*, *op. cit.*

plewionego ogrodu miały *Marcantonii Cocci Sabellici exemplorum libri decem*, które w r. 1518 wydrukowano w Strasburgu, a w latach 1533 i 1541 w Bazylei.

14.2.2. Wszystko to wznowiono w dużej edycji: *Opera omnia [...] in tomos quatuor digesta [...], non sine magno labore iudicioque confecta*. O edycję zadbali Herwegiusz oraz Celio Secondo Curione (1503—1564), humanista, aktywny na wielu polach, a ponadto gorliwy polemista religijny⁴³.

14.2.3. *Opera omnia* ukazały się w Bazylei w r. 1560. Zaopatrzone je w dedykację dla Zygmunta Augusta. Już w r. 1554 Curione ofiarował królowi pracę: *De amplitudine beati regni Dei, dialogi sive libri duo ad Sigismundum Augustum regem potentissimum et clementissimum*⁴⁴.

14.3.1. Skarga korzystał zapewne z tych imponujących, starannie wydanych *Opera omnia*. Znał je, być może, z czasu swego pobytu na dworze królewskim.

14.3.2. Korzyści te były niewielkie. Henryk Barycz, który z wielkim uznaniem pisał o *Historii Sabellicusa*⁴⁵, stemperowałby zapewne pochwały, gdyby przyglądał się szczegółom, zaczerpniętym przez Skargę z *Ennead*⁴⁶. Nowatorstwo było pozorne i powierzchowne.

15.1.0. Alan Cope (Alanus Copus) czynny był najpierw na uniwersytecie oksfordzkim. Od r. 1558 przebywał we Flandrii i w Rzymie. Zmarł w r. 1578⁴⁷.

15.1.1. W roku 1566 wydał u Platyna w Antwerpii *Dialogi sex contra Summi Pontificatus, monasticae vitae, Sanctorum, sacrarum imaginum, oppugnatores, et pseudomartyres [...]*.

15.2.1. Skarga cytował to polemiczne dziełko, gdy w *Przydatkach* opowiadał o męczennikach angielskich⁴⁸.

16.1.0. Dionizy Kartuz (van Rijkel, de Leuwis, 1402—1471) był autorem równie płodnym, co poczytnym⁴⁹. Szczególnym wzięciem pisma jego cieszyły się m.in. wśród jezuitów we wczesnym okresie istnienia zakonu. Przyczyniło się do tego staranne wydanie jego olbrzymiej spuścizny literackiej, o którą zatroszczyli się kartuzi z Kolonii⁵⁰. Dodajmy, że dysponowali rękopisami samego Dionizego.

16.1.1. Oni też w latach 1530—1577 powydawali liczne komentarze Dionizego do poszczególnych ksiąg *Pisma świętego*. Wznawiano je potem w rozmaitych oficynach wydawniczych.

⁴³ O Celio Secondo Curione: *Dizionario biografico degli Italiani*, t. 31 (1985), s. 443—449.

⁴⁴ Na ten temat: G. Cozzi, *Intorno all'edizione dell'opera di Marcantonio Sabellico, curata da Celio Secondo Curione, e dedicata a Sigismondo Augusto re di Polonia*. W zbiorze: *Venezia e la Polonia nei secc, dal XVII al XIX*. A cura di L. Cini. Venezia—Roma 1965.

⁴⁵ H. Barycz, *Szlakami dziejopisarstwa staropolskiego*. Wrocław 1981, s. 176.

⁴⁶ Zob. w wyd. bazylejskim, t. 2, s. 532—534 (*Enaeidis VIII*, ks. VI) lub s. 119 (ks. VI, rozdz. 8), osobliwości o Witoldzie.

⁴⁷ O Copem szerzej: *Dictionary of National Biography*. T. 12. London 1887, s. 165.

⁴⁸ Zob. np. dialog 6, rozdz. 41 (w wyd. z r. 1566 — s. 995).

⁴⁹ O Dionizym wyczerpująco: *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*, t. 14 (1960), kol. 256—260.

⁵⁰ Zob. Chai x, *op. cit.*, s. 452—475.

16.1.2. W roku 1535 ukazały się komentarze do ksiąg: Jozuego, Sędziów, Rut, Królewskich i Kronik. Jest rzeczą niemal pewną, że z tych właśnie komentarzy korzystał Skarga.

17.1.0. Efre m Syryjczyk (306—373), w r. 1920 ogłoszony doktorem Kościoła, pozostawił po sobie spuściznę literacką bardzo bogatą. Uległa jednak wielkiemu rozproszaniu. Rozpoznajemy ją w rozmaitych wersjach, które jednak po dzień dzisiejszy nie zostały definitywnie przebadane⁵¹.

17.1.1. Bardzo wczesnie powstała też wersja łacińska, obejmująca kilka dziełek Efrema. O tym, że na Zachodzie znano ją już w średniowieczu, m.in. świadczy w swoim poczytnym *Speculum historiale* Wincenty z Beauvais⁵².

17.1.2. Ten łaciński korpus pism Syryjczyka, nazywany później *Efre-mem łacińskim*, kilkakrotnie opublikowano w XV stuleciu⁵³.

17.2.1. Wszystkie te inkunabuły podocierały do bibliotek polskich⁵⁴. Nie można więc wykluczać tego, że Skarga korzystał z jednej z tych wczesnych edycji.

17.2.3. Wiemy jednak, że na ogół dysponował bliższymi sobie wydawnictwami XVI-wiecznymi. Wolno dlatego przypuszczać, że miał przed oczyma rzadkie dziś wydanie rzymskie z lat 1589—1598: *Operum omnium* [!] *libri tres*.

18.1.0. Eneas z Silvio Piccolomini (1405—1464), który w r. 1456 wstąpił na tron papieski jako Pius II, był zrazu sekretarzem kilku kardynałów, następnie zaś oddanym dworzaninem Fryderyka III. Związany z dworem wiedeńskim, Jagiellonom okazywał jawną niechęć. Stemperował ją i, rzecz można, większą otwartość objawiał, gdy został papieżem⁵⁵. Wtedy też zasłużył sobie na wysoką ocenę potomnych, uznany przez nich za jednego z najwybitniejszych papieży epoki humanizmu⁵⁶.

18.1.1. Literacka aktywność Eneasza była bogata. Objęła rozmaite dziedziny i rozmaicie też była ukierunkowana.

18.1.2. Można się z nią zapoznać, czytając jego *Opera omnia*, wydane w Bazylei w r. 1551.

18.2.1. Z wszystkimi zamieszczonymi tam pismami Skarga zapewne się nie spoufałał.

18.2.2. Sięgnął natomiast do *Historia Bohemica* Eneasza, którą w r. 1531 wydano w Kolonii. Wziął stamtąd żywot św. Wacława.

19.1.0. Współczesny Skardze Franciszek Feu - A r d e n t (Feuardent, 1539—1610), franciszkanin, potem także profesor Sorbony, był nie tylko

⁵¹ O Efre mie i jego twórczości najlepiej: *Dictionnaire de spiritualité*, t. 4, cz. 1 (1960), s. 788—822.

⁵² *Ibidem*, s. 816.

⁵³ Zob. *Gesamtkatalog der Wiegendrucke*, t. 8 (1978), nry 9331—9335.

⁵⁴ Zob. *ibidem*. — *Incunabula quae in bibliothecis Poloniae asservantur*. T. 1. Wrocław 1970, nry 2071—2074.

⁵⁵ Widać to m.in. z opublikowanego niedawno dzieła: *Pii II Commentarii rerum memorabilium [...]*. Ed. A. van Heck. T. 1—2. Città del Vaticano 1984. „Studi e testi”, nry 312—313.

⁵⁶ Zwięźle, ale wyczerpująco działalność Eneasza przedstawia G. Schweiger w: *Lexicon für Theologie und Kirche*, t. 8, kol. 528 n.

wziętym kaznodzieją Ligi i gorliwym polemistą, zwalczającym wszelkie przejawy innowierstwa, ale także zasłużonym wydawcą tekstów patrystycznych⁵⁷.

19.1.1. Wydał w Paryżu w r. 1576 m.in. *S. Iraeni Lugdunensis [...]* *adversus Valentini et similibus gnosticorum haereses libri quinque*. Jest to druk bardzo dziś rzadki, trudny do odnalezienia.

19.1.2. W zasobnych bibliotekach znacznie łatwiej odnaleźć wznowienie druku, które ukazało się w Kolonii w r. 1596 i które Feu-Ardennt poprawił i uzupełnił⁵⁸.

19.2.1. Skarga korzystał ze wstępów franciszkanina, gdy pisał o św. Ireneuszu. Prawdopodobnie czerpał także z pism tego męczennika-apogety układając *florilegium*.

19.2.2. Nie wykluczamy, że na francuskiego wydawcę Ireneusza uwagę zwrócił Skardze Possevino, bo wiemy, że ten teolog-dyplomata utrzymywał z Feu-Ardenntem kontakt.

20.1.0. Jan Antoni Flaminio z Imoli (zm. 1536) jest jako autor mniej znany. Nazywał się właściwie Zarrabini, ale występował pod łacińskim przydomkiem Flaminus, którego też później używał jego syn Marc'Antonio (1498—1550), bardziej sławny od swego ojca⁵⁹. O Janie Antonim nawet Fabricius, tak dobrze zazwyczaj poinformowany, niewiele potrafi powiedzieć⁶⁰.

20.1.1. Mimo to autorstwo dziełka, które mamy przed sobą, wydaje się niewątpliwe. Nosi ono tytuł: *Vitae Patrum Incltyi Ordinis Praedicatorum ab Io. An. Flamin. Forocorneliensi Contectae*. Wydrukowano je w Bolonii w r. 1529.

20.2.1. Skarga wyczerpnął z niego rozdział poświęcony Tomaszowi z Akwinu.

21.1.0. Battista Fregoso (1440—1504), znany także pod zlatynizowanym nazwiskiem Fulgosus lub pod przydomkiem Campofulgus, był w latach 1478—1483 dożą Genui. Wygnany z miasta, oddał się działalności pisarskiej. Skomponował kilka dziełek, takich jak *Anteros*, *La vita di Martino V*, *Sommo Pontifice*.

21.1.1. Największą popularność zdobył jednak jego zbiór ciekawych powiedzeń i opisów wydarzeń, który zredagował przed r. 1500. Camillo Ghilini przetłumaczył ten zbiór na język łaciński i zatytułował: *De dictis factisque memorabilibus collectanea*.

21.1.2. Wedle Fabriciusa rzecz po raz pierwszy ukazała się drukiem w Mediolanie w r. 1508⁶¹. Wkrótce potem posypały się wznowienia, wydawane w Bazylei, Antwerpii, Paryżu i Kolonii.

⁵⁷ O nim najlepiej E. d'Alençon w: *Dictionnaire de théologie catholique*, t. 5 (1913), kol. 2262—2265.

⁵⁸ O tych wydaniach: B. Hammerdinger we wstępie do edycji pism Ireneusza w serii „Sources chrétiennes” (t. 100, cz. 1. Paris 1965, s. 38). Zob. też P. Migne w *Patrologia Graeca*. T. 89, s. 701.

⁵⁹ O Marc'Antoniu zob. *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastique*, t. 17 (1971), s. 350—353.

⁶⁰ Fabricius, *Bibliotheca Latina*. T. 2. Patavii 1744, s. 167.

⁶¹ *Ibidem*, s. 223—225. Zob. także *Repertorium fontium historiae medi aevi* [tzw. *Nowy Potthast*]. T. 4. Romae 1976, s. 556. O Anterosie zob. *Gesamtkatalog der Wiegendrucke*, t. 9 (1986), s. 210 n.

21.1.3. Druk bazylejski z r. 1541, w którym sprawdzaliśmy anegdoty przekazane przez Skargę, nosił znamieny tytuł: *Baptistae Fulgosi opus incomparabilis in IX libros digestum de dictis et factis memorabilibus*.

21.2.1. Skarga mógł mieć przed sobą to właśnie wydanie.

21.2.2. Należy jednak zauważyć, że w r. 1556 zbiór Fulgosa wydrukowano w Bazylei razem z innymi podobnymi, np. Antonia Coccia czy Marka Marulića. Skoro Skarga powołuje się także na tych ostatnich, korzystał może z wymienionego zbiorowego wydania bazylejskiego.

22.1.0. Jan Gibbons (1444—1489), zrazu kanonik w Bonn, potem jezuita, rektor kolegium w Trewirze, był głównym autorem oraz redaktorem zbioru, poświęconego prześladowaniom w Anglii⁶².

22.1.1. Zbiór nosił tytuł: *Concertatio Ecclesiae Catholicae in Anglia adversus Calvinopapistas et Puritanos, a paucis annis singulari studio quorundam hominum doctrina et sanctitate illustrium renouata. Operis totius seriem, eius argumentum post epistolam dedicatorem edocebit [...]*. Wydanie 1 tej książki ukazało się w Trewirze w r. 1583⁶³.

22.1.2. O wydanie 2, opublikowane tamże w r. 1588, zadbał Jan Bridgwar, który wystąpił pod przydomkiem Aquapontanus. On też rzecz wydał po raz trzeci⁶⁴.

22.2.1. Skarga znał może wydanie 1. W każdym razie wykorzystał książkę Gibbonsa, gdy pisał o męczennikach angielskich.

23.1.0. Jakub Gretser (1562—1625) był nie tylko wybitnym teologiem i bizantynistą, ale także kontrowersystą, kruszącym kopie z polemistami protestanckimi⁶⁵.

23.1.1. Gdy w r. 1605 wykryto w Londynie tzw. spiszek prochowy i gdy w roku następnym powieszono jezuitę Henryka Garneta, protestancy przeciwnicy zakonu podnieśli krzyk triumfu. Zabrał wówczas głos m.in. Szymon Sten, profesor uniwersytetu w Heidelbergu, który występował pod pseudonimem Simo Lithus Misenus (od Miśni, z której pochodził) lub Christianus Simo Lithus. Wydał on mianowicie bez zwłoki napastliwą mowę: *Publica gratiarum actio pro admirabili nefariae proditiois patefactione, et memorabili praeter spem conjuratorum Regis, regnique Britanici conservatione: Academiae Haidelbergensis nomine, in auditorio Philosophico, ipso Electore, multis Principibus, Comitibus, Baronibus, Nobilibus praesentibus recitata [...] VI Januarii Anno MDCVI*⁶⁶.

23.1.2. Gretser odpowiedział natychmiast pismem: *Stigma Effronti Lithi Miseni Calvinistae Fronti a Jacobo Gretsero Soc. Iesu [...] Stigma Misonicae Fronti iniustum ob mendacissimam orationem de conjuratione Anglicana divulgatum*⁶⁷.

23.1.2. Książeczka ukazała się w Ingolsztadzie. Dziś należy chyba do rzadkości.

23.1.4. Pismo Gretsera można jednak odnaleźć w tomie 11 zbioro-

⁶² O Gibbonsie szerzej J. Gillow w: *Bibliographical Dictionary of the English Catholics*. T. 2. London 1888, s. 437—439.

⁶³ Zob. Sommervogel, *op. cit.*, t. 3 (1892), kol. 1403.

⁶⁴ Zob. *ibidem*, t. 1 (1890), kol. 479 n.

⁶⁵ O Gretserze wystarczająco: *Lexikon für Theologie und Kirche*, t. 4 (1960), kol. 1223. Bogatą twórczość przedstawia Sommervogel (*op. cit.*, t. 3, kol. 1743—1809).

⁶⁶ Sommervogel, *ibidem*, kol. 1776.

⁶⁷ *Ibidem*.

wego wydania jego pism, które ukazało się w Ratyźbonie w r. 1738⁶⁸.

23.2.1. Skarga wykorzystał odpowiedź Gretsera, gdy w *Przydatkach do Żywotów* pisał o Henryku Garnecie.

24.1.0. Jan H a y (Hayus, 1546—1618), Szkot, czynny na terenie Francji, był autorem wielu polemicznych pism, które zapewne docierały także do nas⁶⁹.

24.1.1. Wedle wszelkiego prawdopodobieństwa Skarga zetknął się jednak z inną dziedziną literackiej działalności Haya.

24.1.2. Hay przetłumaczył mianowicie na łacinę i w r. 1858 wydał w Pradze *De rebus Japonicis, Indicis et Peruanis Epistolae Recentiores*. W r. 1605 książeczkę wznowiono w Antwerpii⁷⁰.

24.2.1. Listy tłumaczone przez Haya włączał do analogicznych edycji Maffei. Natomiast autorem interesujących relacji z krajów misyjnych był przede wszystkim Aleksander Valignani, wizytator zakonny, wysłany na Wschód. O tych dwóch kilka słów jeszcze powiemy.

25.1.0. J ó z e f F l a w i u s z (37—95), działacz i historyk, autor *Starożytności żydowskich, Wojny żydowskiej* i innych, znany był już dobrze w starożytności. Z greckiego na łacinę tłumaczył go m.in. Rufin⁷¹.

25.1.1. Główne jego dzieło kilkakrotnie wydawano drukiem w XV stuleciu⁷².

25.1.2. W wieku następnym za najlepszą uchodziła edycja bazylejska z r. 1559: *Flavii Iosephi Antiquitatum Iudaicarum libri XX [...] a Sigismundo Gelenio conuersi*.

25.2.1. Prawdopodobnie tym właśnie wydaniem posługiwał się Skarga, gdy powoływał się na Flawiusza prezentując postacie ze *Starego Testamentu* lub gdy pisał o świętych młodziankach.

26.1.0. Marcin K r o m e r (1512—1589), biskup, dyplomata i pisarz⁷³, był jednym z nielicznych autorów polskich, na których Skarga chętnie się powoływał. Zresztą z Kromerem łączyły go więzy przyjaźni.

26.1.1. W roku 1555 Kromer opublikował u Oporyna w Bazylei *De origine et rebus gentis Polonorum libri XXX*⁷⁴.

26.1.2. Dzieło wznowiano w latach 1558, 1568, 1582 i 1589; potem także tłumaczono na niemiecki (1562) i polski (1611).

26.2.1. Wolno przypuszczać, że Skarga dysponował jednym z wydań bazylejskich. Otrzymał je może od samego autora.

26.2.2. Jest jednak widoczne, że powołując się dość często na Kromera, Skarga w lekturę jego dzieła zbyt się zagłębiał.

27.1.0. Drugim z poloników, jakie Skarga miał w swym warsztacie, było dzieło Macieja z Miechowa. Na nie także powoływał się kilkakrotnie.

⁶⁸ *Ibidem*, s. 1804 n.

⁶⁹ O autorze, który był współnowicjuszem św. Stanisława Kostki, zob. *Dictionnaire de théologie catholique*, t. 6 (1920), s. 2066 n. Pisma zestawił S o m m e r v o g e l (*op. cit.*, t. 4 (1893), kol. 161—166).

⁷⁰ S o m m e r v o g e l, *ibidem*, kol. 165.

⁷¹ Zob. F. B l a t t, *The Latin Josephus*. „Acta Iutlandica” t. 30 (Aarhus 1958).

⁷² Zob. L. H a i n, *Repertorium bibliographicum*. T. 2, cz. 1. Stuttgart—Paris 1831, nry 9449—9460.

⁷³ Zob. H. B a r y c z w: *Polski słownik biograficzny*, t. 15 (1970), s. 319—325.

⁷⁴ *Ibidem*, s. 323. Zob. też *Nowy Korbut*, t. 2 (1964), s. 413 n.

27.1.1. M a c i e j z M i e c h o w a (1457—1523), nazywany krótko Miechowitą, był lekarzem, astrologiem i geografem, ale zajmował się także historią⁷⁵.

27.1.2. Jego *Chronica Polonorum* ukazała się w Krakowie u H. Wietora w r. 1519. Wydanie uległo konfiskacie, ale zanim ją zrealizowano, rozeszło się dostatecznie szeroko.

27.1.2. Po dokonaniu przeróbek *Chronica* ukazała się po raz drugi w r. 1521.

27.2.1. Ze wzmianek zamieszczonych w *Żywotach* wynikałoby, że Skarga posługiwał się wydaniem 1.

28.1.0. Jan Piotr M a f f e i (1533—1603), profesor wymowy i znakomity latynista, wzywany był do tłumaczenia na łacinę lub przeređagowania rozmaitych dzieł. Ich wyliczanie zajęłoby zbyt wiele miejsca⁷⁶.

28.1.1. Wypada tu jednak wymienić *Rerum a Societate Iesu in Oriente gestarum ad annum [...] M.D. LXVIII, commentarius Emanuelis Acostae Lusitani [...], Dilingae 1571*⁷⁷.

28.1.2. Poprawione i uzupełnione, dziełko wznowiono w Paryżu w roku następnym.

28.2.1. Skarga korzystał może z wydania paryskiego.

28.2.2. Mógł jednak posłużyć się także jednym z wydań późniejszych, które ciągle modyfikowano i uzupełniano: z neapolitańskiego (1573), kołńskiego (1574), fiorenckiego (1588) itd.

28.2.3. Dodajmy, że w wydaniu antwerpskim z r. 1605 spożytkowano tekst przygotowany przez wspomnianego już Jana Haya⁷⁸.

29.1.1. Maffei napisał także *De vita et moribus Ignatii Loiolae, qui Societatem Iesu fundavit, Libri III*⁷⁹.

29.1.2. W roku 1858 dziełko ukazało się równocześnie w Rzymie, w Kolonii i w Douai.

29.1.3. Potem posypały się wydania następne: w Mediolanie (1586), w Rzymie (1587), w Barcelonie (1589), w Bordeaux (1589), w Antwerpii (1605).

29.2.1. Skarga znał ten życiorys, ale pisząc o założeniu zakonu, korzystał raczej z opracowania Ribadeneiry, o którym kilka słów powiemy dalej.

30.1.0. Marek M a r u l i ć (1450—1524), humanista chorwacki, który pisał w języku ojczystym, ale także po łacinie, nazywany nieraz Marulus lub Marulus Spalatanus (od Split, Spalato, skąd pochodził), był także autorem książki *De institutione bene vivendi per exempla Sanctorum*⁸⁰.

30.1.1. Wydanie 1 ukazało się w r. 1506 w Wenecji⁸¹.

⁷⁵ O Miechowicie i jego kronice L. Hajdukiewicz w: *Polski słownik biograficzny*, t. 19 (1974), s. 28—33.

⁷⁶ O Maffeim zob. przede wszystkim Sommervogel, *op. cit.*, t. 5, s. 293—304.

⁷⁷ Zob. *ibidem*, s. 294 n.

⁷⁸ Zob. *ibidem*, s. 298.

⁷⁹ Zob. „*Monumenta Historica Societatis Iesu*”. T. 85. Romae 1960, s. 208—236. Tam również uwagi krytyczne i zestawienie wydań dziełka.

⁸⁰ O Maruliću zob. I. Vitezić w: *Enciclopedia Cattolica*. T. 7. Città del Vaticano 1952, s. 260 n.

⁸¹ Zob. Fabricius, *op. cit.*, t. 5 (1754), s. 46.

30.1.2. Do r. 1685 książkę wznawiano 15 razy, często zmieniając jej tytuł.

30.1.3. Najbardziej znana była zapewne edycja antwerpska z r. 1577: *Dictorum factorumque memorabilium libri sex*. Nazywano ją krótko: *Liber exemplorum*.

30.2.1. Samo użycie skrótovej nazwy pozwala przypuszczać, że Skarga posługiwał się tą właśnie edycją.

31.1.0. Piotr Messia lub Mexia, najpoprawniej: Pedro de Mejia (1500—1552), z Sewilli, był dydaktykiem, poetą i kronikarzem Karola V⁸².

31.1.1. Pozostawił po sobie kilka zbiorów: *Silva de varia lección* (1542), *Coloquiós ó Dialogos* (1547), *Laus Asini* itd.

31.1.2. Tłumaczono je na język łaciński i inne, wydawano zaś wielokrotnie, i to pod różnymi, modyfikowanymi tytułami.

31.1.3. O ich renomie świadczą m.in. *Gaspari Lupi ad studiorum lectorem hexastichon*:

*Doctrinam, mores cultos, physique magistram
Multaque quae medicus laudat et astrologus
Vis uno in libro lector contenta habere?
Hunc lege, quem Petrus Messia composuit.
Quamvis auctoris sat erat tibi dicere nomen,
Ut scires librum habere bona*⁸³.

31.2.1. Skarga powołał się na Messię pod dniem 7 listopada, ale nic poza tym nie wskazuje na to, że zbiorem posługiwał się częściej.

32.1.0. W wielu miejscach *Żywotów* widoczne są wpływy komentarzy biblijnych. Skarga ich na ogół nie wymieniał i dlatego poprzestać musimy na przypuszczeniach.

32.1.1. Jest jednak rzeczą wysoce prawdopodobną, że znał i posługiwał się komentarzem w późnym średniowieczu bardzo wziętym i potem jeszcze szeroko rozpowszechnionym. Chodzi mianowicie o Mikołaja z Liry (Lyrensis, zm. 1349), którego *Postilla litteralis super totam Bibliam* wykorzystywana była zarówno przez Lutra, jak i przez Michała Anioła przyozdabiającego freskami kaplicę Sykstyńską⁸⁴.

32.1.2. Drukiem ta *Postilla* po raz pierwszy ukazała się w Rzymie w latach 1471—1472. Wydanie obejmowało 5 tomów *in folio*.

32.1.3. Następných wydań było wiele. Wyliczać ich tu nie możemy.

32.2.1. Wolno jednak przypuszczać, że Skarga posługiwał się edycją szeroko rozpowszechnioną w XVI w. Chodzi o *Biblia Latina cum glossa ordinaria et postilla Nicolai de Lira*, która ukazała się w Bazylei w r. 1506.

33.1.0. Palladiusz (ok. 364—430), biskup Helenopolis w Bitynii, był autorem kilku dziełek, w tym cennego *Dialogu o życiu św. Jana Chryzostoma*.

⁸² O Messii najlepiej: *Enciclopedia Universal Ilustrada Europeo-Americana*. T. 34. Barcelona b.r., s. 246 n.

⁸³ Tak w wyd. antwerpskim w r. 1547 i w sewilskim z r. 1570. Egzemplarz tłumaczenia francuskiego (par C. Gruget. Paris 1572), który oglądałem w Brukseli, posiadał piękną oprawę i zaopatrzony był w monogramy Ludwika XIII oraz Anny Austriaczki, do których należał.

⁸⁴ O Mikołaju z Liry najlepiej: *Dictionnaire de spiritualité*, t. 11 (1981), kol. 291 n.

33.1.1. Najślynniejsza stała się jego *Historia Lausiaca*, tłumaczona na wiele języków starożytnego chrześcijaństwa. To wielkie powodzenie nie zawsze wychodziło dziełku na dobre. Ulegało ono rozmaitym przeróbkom, zatracalo swój pierwotny charakter lub mieszane było z innymi pismami, zwłaszcza z *Historia monachorum in Aegypto*⁸⁵.

33.1.2. Komponowaniu *Historia Lausiaca* towarzyszyła duża swoboda. Tekst zawiera jednak wiele autentycznych anegdot, które charakteryzują pierwotne życie mnichów w Egipcie, Syrii, Palestynie, gdzie indziej.

33.1.3. Jedna z wersji, przetłumaczona na łacinę, ukazała się w Paryżu w r. 1504. Nie była kompletna. Uzupełnił ją i na nowo opublikował Lipomani w tomie 3 tego zbioru, o którym już mówiliśmy.

33.2.1. Ze wzmianek zamieszczonych w *Żywotach* wynika, że Skarga posługiwał się innym tłumaczeniem.

33.2.2. Zawdzięczamy je G. Hervetowi, który w r. 1555 opublikował w Paryżu tom pt. *Lausiaca quae dicitur Historia*.

34.1.0. Piotr de Natali (zm. 1406), zwany także Natalisem lub de Natalibus, Wenecjanin, od r. 1370 biskup w Equilio (stąd także przydomek Equilinus), był autorem katalogu świętych, który uchodzi za jedno z ostatnich ogniw długiego szeregu skrótowych legendarzy. Na hagiografii późnego średniowiecza wycisnęły one piętno niezatarte⁸⁶.

34.1.1. Ten skrótowy *Catalogus sanctorum* ukończony został w r. 1372. Obejmuje ponad 1500 sylwetek.

34.1.2. Jego *editio princeps* ukazała się w Vicencji w r. 1493.

34.1.3. W pierwszej połowie XVI w. katalog wznawiano co najmniej 10 razy, m.in. w Strasburgu (1502), w Wenecji (1506), w Lyonie (1506) itd.

34.2.1. Nie jest rzeczą wykluczoną, że Skarga dysponował wydaniem lugduńskim z r. 1514. Jego pełny tytuł brzmiał: *Catalogus sanctorum et gestorum eorum ex diversis voluminibus collectus, editus [...] a Petro de Notalibus de Venetiis [...] episcopo Equilino*.

35.1.0. Platus, Girolamo Piatti (1548—1591), który w jezuickim nowicjacie za towarzysza miał Stanisława Kostkę, był autorem kilku dziełek. Ich powodzenie bardzo było zróżnicowane⁸⁷.

35.1.1. Najślynniejszym, tłumaczonym na kilka języków, był traktacik *De bono status religiosi*. Drukiem ukazał się w Rzymie w r. 1589. W roku następnym traktacik, poprawiony przez autora, wznowiono⁸⁸.

35.1.2. Wydano go potem 12 razy. Szymon Wysocki przygotował przekład polski, który w r. 1606 ukazał się pt. *Dobro duchowne stanu zakonnego*⁸⁹.

35.2.1. Gdy o Skargę chodzi, korzystał zapewne z wydania rzymskiego. W każdym razie eksploatował rozdział 26: *De viris principibus, qui religiosam vitam duxere*.

36.1.0. Piotr Ribadeneira (Ribadeneira lub Riba de Neira, 1526—1611) był uczniem i duchowym synem Ignacego z Lojoli⁹⁰. Z inicjatywy

⁸⁵ O Palladiuszu, *Historia Lausiaca* i jej wydaniach najlepiej: *ibidem*, t. 12 (1983), kol. 113—126.

⁸⁶ Zob. *Analecta Bollandiana*, t. 29 (1910), s. 34—36. — *Lexikon für Theologie und Kirche*, t. 8, s. 373.

⁸⁷ O Plautusie najlepiej: *Dictionnaire de spiritualité*, t. 11, kol. 1409—1411.

⁸⁸ Zob. *Sommervogel*, *op. cit.*, t. 6 (1895), s. 692—696.

⁸⁹ *Ibidem*, s. 695. — Estr. XXIV (1912), s. 347.

⁹⁰ O Ribadeneirze najlepiej: *Dictionnaire de spiritualité*, t. 13 (1987), s. 526—532.

Franciszka Borgiasza stał się potem (1567—1569) jego najlepszym biografem.

36.1.1. *Vita Ignatii Loiolae, Societatis Iesu Fundatoris, Libris quinque comprehensa. In quibus initia ipsius Societatis ad annum usque Domini 1556 explicantur* ukazało się w Neapolu w r. 1572⁹¹.

36.1.2. Przeróbka hiszpańska, opracowana przez samego Ribadeneirę, ukazała się w Madrycie w r. 1583.

36.1.3. Wiele było wydań późniejszych. Łacińskie drukowano w Madrycie (1586), Antwerpii (1587), Rzymie (1589), Ingolsztadzie (1590), Lyonie (1595), Kolonii (1605) itd.

36.1.4. Wysoko ceniono walory dziełka. Powiedziano o nim, że w epoce humanizmu nie było biografii, która konkurować mogłaby z pracą Ribadeneiry⁹².

36.2.1. Przekłady polskie pojawiły się wcześniej: Jakuba Szafarzyńskiego w r. 1593 w Krakowie i Szymona Wysockiego tamże w r. 1609⁹³.

36.2.2. Skarga nie czekał chyba na te przekłady. Gdy pisał o Ignacym, korzystał raczej z wydania łacińskiego⁹⁴.

37.1.0. Mikołaj Sanders (Sanderus, 1530—1581) był najpierw profesorem w Oxfordzie. Uszedłszy na kontynent, przez jakiś czas przebywał w Rzymie. Zaprzyjaźnił się wtedy z Hozjuszem, któremu też towarzyszył w podróży do Polski i na Litwę. Z tego również czasu datuje się jego przyjaźń z nuncjuszem Commendone. Potem był profesorem w Lovanium. Zmarł pod Limerick, gdy po klęsce poniesionej przez powstańców uchodził przed Anglikami⁹⁵.

37.1.1. W roku 1571 Sanders opublikował w Kolonii pismo *De visibili Monarchia Ecclesiae libri VIII*. Wznawiano je kilkakrotnie.

37.1.2. Charakterystyczna dla dziełka jest część III: *De Antichristo ipso et membris eius; deque vera dei et adulterina diaboli Ecclesia [...]*.

37.2.1. Z tej właśnie części Skarga czerpał, gdy pisał o męczennikach angielskich.

37.2.2. Znał też drugie dziełko Sandersa, wydane już po jego przedwczesnej śmierci: *De origine et progressu schismatis anglicani*. Rzecz ukazała się w Kolonii w r. 1585. O jej opublikowanie zadbał Edward Richton.

37.3.1. Dziełko wznawiano kilkakrotnie. Pojawiły się również tłumaczenia polskie⁹⁶.

38.1.0. Andrzej Schott (1552—1629), rodem z Antwerpii, wybitny filolog, wydawca pisarzy starożytnych i tekstów patrystycznych⁹⁷, był

⁹¹ *Ibidem*. — Sommervogel, *op. cit.*, t. 7 (1895), s. 1725—1731. Wyd. krytyczne w: „*Monumenta Historica Societatis Iesu*” t. 93 (1965).

⁹² Ocena dziełka w: *Dictionnaire de spiritualité*, t. 13, kol. 529.

⁹³ Zob. Estr. XXVI (1915), s. 292. Wcześniej, bo już w r. 1590, pojawił się przekład niemiecki.

⁹⁴ C. de Dalmares, wydawca edycji krytycznej, omawia na s. 48—52 *Influxus Ribadeneyrae in biographos posteriores*. O Skardze nie wspomina.

⁹⁵ O Sandersie szerzej w: *Dictionary of National Biography*, t. 50 (London 1897), s. 259—262. Zwięźle w: *Lexicon für Theologie und Kirche*, t. 9, kol. 312. — *The Encyclopedia Britannica*. T. 9. London—New York 1932, s. 936.

⁹⁶ Tłumaczenia polskie wydano 3-krotnie: w Sandomierzu w latach 1748 i 1755, w Warszawie w r. 1748.

⁹⁷ Zob. spory artykuł w: *Biographie Nationale [...] de Belgique*. T. 22. Pomi-

przez jakiś czas profesorem kolegium w Gandii, ojczyźnie św. Franciszka Borgiasza. Może dlatego wezwano go do skomponowania życiorysu tego wybitnego męża.

38.1.1. Opierając się na relacjach Ribadeneiry, Schott skomponował *De vita Francisci Borgiae Societatis Iesu Generalis [...] Libri Quattuor*. Życiorys ukazał się w Rzymie w r. 1596⁹⁸.

38.1.2. Wznawiano go w Antwerpii (1598), Moguncji (1603), Kolonii (1603) itd.

38.2.1. Skarga oburącz czerpał z tego życiorysu, dysponując może wydaniem antwerskim.

39.1.0. Sigebert z Gembloux (1030—1112), benedyktyn, autor wielu dziełek, znany był przede wszystkim ze swej *Chronicon*, która nawiązywała do Euzebiusza i Hieronima, a doprowadzona została do r. 1111⁹⁹.

39.1.1. *Editio princeps* tej kroniki pojawiła się w Paryżu w r. 1511 *Sigiberti Gemblacensis chronicon ab a. 381 ad 1113, cum insertionibus [...] et additionibus*¹⁰⁰.

39.1.2. W w. XVI kronikę wznawiano kilkakrotnie.

39.2.1. Skarga kilka razy wspominał o Sigbercie. Najwyraźniej uważał go za autorytet w materii. Nie posiadamy jednak podstaw do przypuszczenia, z którego wydania korzystał.

40.1.0. Fryderyk Staphylus (1512—1564) występował także pod pseudonimem Sylwester Czekanowski. Pochodził z Osnabrück, ale przez matkę był gdańszczaninem i w Gdańsku się wychował. Przez jakiś czas przebywał w Kownie i Wilnie. Studiował w Krakowie. Po przerwie studia kontynuował w Padwie i Wirtembergu. W tej ostatniej zaprzyjaźnił się z Melanchtonem, z którym potem miał kruszyć kopie. Od r. 1547 przebywał w Królewcu, dokąd wezwał go książę Albert. W dwa lata później pojął za żonę Annę Hess, córkę wrocławskiego predykanta. Wkrótce potem złożył katolickie wyznanie wiary. Przez jakiś czas nauczał w Nysie. Był następnie doradcą cesarza Fryderyka I i Alberta V Bawarskiego. Przyjaźnił się z Kanizym i Hozjuszem. W r. 1557 uczestniczył w rozmowach pojednawczych w Wormacji. Wykładał następnie w Ingolstadtzie¹⁰¹.

40.1.1. Staphylus powydawał wiele. Jedną z najgłośniejszych jego książek było *Theologiae M. Lutheri trimembris epitome* (1558). Wywołała ona liczne echa.

40.1.2. Kontynuując rozpoczętą polemikę, w r. 1560 Staphylus opublikował w Nysie *Defensio pro trimembri theologia*.

nięto jednak jego aktywność jako hagiografa, a niewiele o działalności teologicznej. O tej zob. *Dictionnaire de théologie catholique*, t. 14, cz. 2, kol. 1574 n.

⁹⁸ O tym i następnych wydaniach: *Sommervogel, op. cit.*, t. 7, s. 865—904.

⁹⁹ O Sigbercie, z podaniem literatury: *Lexicon für Theologie und Kirche*, t. 9, s. 746.

¹⁰⁰ O tym i innych XVI-wiecznych wydaniach: „*Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum*”. T. 7. Hannoverae 1844, s. 297.

¹⁰¹ O Staphylusie zwięźle, ale z podaniem literatury: *Lexicon für Theologie und Kirche*, t. 9, kol. 1019. Szerzej: *Dictionnaire de théologie catholique*, t. 14, cz. 2, kol. 2563—2366. — *Realencyklopädie für protestantische Theologie und Kirche*. T. 18. Leipzig 1906, s. 771—776.

40.1.3. Nieco inny charakter miał *Dialogus de corruptis moribus utriusque partis, Pontificiorum videlicet et Evangelicorum* (1562).

40.1.4. Po śmierci autora ukazała się jeszcze rozprawa *Von dem letzten und grossen Abfall, so vor der Zukunft des Antichrist geschehen soll* (1565). Rychło przetłumaczono ją na łacinę.

40.1.5. Te i inne pisma Staphylusa wznawiano wielokrotnie¹⁰². Niektóre z tych wznowień drukowano w Kolonii, w czym udział mieli tamtejsi kartuzi. I tak np. w wydaniu *Apologia Friderici Staphyli [...] de vero Germanoque Scripturae Sacrae intellectu, de Bibliorum in idioma vulgare translatione, de lutheranorum concionatorum concessione [...]* (1561) uczestniczył znany nam Surliusz¹⁰³.

40.2.1. Niektóre z pism Staphylusa drukowano także u nas. W innych znaleźć można interesujące *polonica*¹⁰⁴.

40.2.2. Skarga był z pismami Staphylusa obznajomiony. Powoływał się na niego pod dniem 4 kwietnia, tzn. wtedy gdy pisał „obrok” skierowany przeciw Lutrowi.

41.1.0. W roku 1564 ukazał się w Kolonii *Chronicon D. Johannis Naucleri Praepositi Tubingensis, succinctim comprahendentium res memorabiles saeculorum omnium [...] Cum Appendice*. Autorem tego dodatku był Surliusz, o którym mówiliśmy na początku tego zestawienia.

41.1.1. Już w dwa lata później pod piórem tego samego Surliusza rzecz przekształciła się w *Commentarius brevis rerum in orbe gestarum ad anno [...] millesimo quingentesimo, usque ad annum LXVI [...]*¹⁰⁵.

41.1.2. Ten „komentarz”, kronikę czasów najnowszych, wznawiano kilkakrotnie. Drukowano go w Kolonii (1567, 1568, 1574, 1575, 1586, 1598, 1602), a także w Lovanium (1566, 1576). Publikowano go ponadto po niemiecku (1568, 1576, 1586, 1587) i po francusku (1571, 1582, 1573, 1578)¹⁰⁶.

41.2.1. Gdy dodając do *Żywotów* nowe sylwetki Skarga przybliżał je do epoki współczesnej, korzystał z tej kroniki czasów najnowszych. Posługiwał się zapewne jednym z wydań łacińskich.

42.1.0. Hieronim Torres (1527—1611) był profesorem teologii w Rzymie i Ingolsztadzie oraz autorem kilku dziełek teologicznych¹⁰⁷.

42.1.1. Najśłynniejsza stała się jego *Confessio Augustiniana in libros IV distributa*. Ukazała się w Dylindze w r. 1567, a potem kilkakrotnie była wznawiana, przy czym nieraz modyfikowano jej tytuł¹⁰⁸.

42.1.2. Chodziło o wykazanie, że protestanci nadaremnie powołują się na nauczanie św. Augustyna. Zrozumieli to dobrze i dlatego bardzo prędko zareagowali na publikację¹⁰⁹.

¹⁰² Tak np. *Theologiae Lutheranae trimembris epitome* wydano w r. 1562 w Antwerpii. Tam też w r. 1565 ukazało się tłumaczenie angielskie.

¹⁰³ Zob. *Friderici Staphyli prodomus in defensionem apologiae suae*. Coloniae 1562. O tych wydaniach: Chaix, *op. cit.*, s. 667—669.

¹⁰⁴ Zob. Estr. XXIX (1933), s. 179—181.

¹⁰⁵ Zob. Chaix, *op. cit.*, s. 365—372. Tam także o źródłach komentarza.

¹⁰⁶ Zestawienie wydań: Chaix, *op. cit.*, s. 674—681. Na s. 372 mapka ilustrująca powodzenie książki.

¹⁰⁷ Zob. *Dictionnaire de théologie catholique*, t. 14, cz. 1 (1946), kol. 1240 n.

¹⁰⁸ Zob. Sommervogel, *op. cit.*, t. 8 (1898), kol. 127 n.

¹⁰⁹ O replikach — zob. repertoria wymienione poprzednio.

42.2.1. Skarga otrzymał ją późno. Spożytkować jej już nie zdołał. Do *florilegium* ułożonego z pism Augustyna dorzucił więc zachętę do zapoznania się z książką Torresa.

43.1.0. *Trithemius* (właśc. Johann Zeller, 1485—1516), benedyktyn, opat w Sponheim, zasłużył się wielce, troszcząc się o biblioteki zakonne, w których zgromadził liczne i cenne rękopisy. Ale współdziałał także w wydawaniu pism, które ogarniały szeroki wachlarz tematów¹¹⁰.

43.1.1. Tu przede wszystkim wymienić wypada *De viris illustribus Ordinis S. Benedicti*. Rzecz wydrukowano w Kolonii w r. 1575. W r. 1605 J. Busaeus wznowił ją w Moguncji w tomie zawierającym *Opera pia et spiritualia* Trithemiusa.

43.1.2. O dziełku powiedziano: „il n'y a rien de moins exact”¹¹¹. O innych historycznych dziełkach Trithemiusa dyskutowano, czy autor dopuszczał się w nich fałszerstw, czy też posługiwał się źródłami, które później uległy zaprzepaszczeniu.

43.2.1. Dyskusje toczone w w. XVIII i XIX. Przedtem Trithemius cieszył się wielką renomą i dla wielu był niewzruszonym autorytetem. Takim również był dla Skargi, który kilkakrotnie na niego się powoływał.

44.1.0. Horacjusz *Tursellinus* (Torsellini, 1544—1599) był znakomitym latynistą, autorem popularnych podręczników szkolnych. Ale angażowano go też do innych inicjatyw pisarskich¹¹².

44.1.1. Tak więc w r. 1594 ukazała się w Rzymie książka: *Horatii Tursellini e Soc. Iesu De Vita Francisci Xaverii*. Był to pierwszy życiorys świętego opublikowany drukiem¹¹³.

44.1.2. Wznowiono go w dwa lata później. Wydanie 2 wzbogacono tłumaczeniem kilku listów Ksawerego. Potem posypały się wydania w Antwerpii, Liège, Kolonii, Cambrai itd.¹¹⁴

44.2.1. Skarga korzystał z wydania 2.

45.1.1. *Chronicon abbatis Urspergensis* długo uchodziło za dzieło bezimiennie. Kronika obejmowała wiek XII oraz pierwszych 30 lat wieku następnego¹¹⁵.

45.1.2. Przyjmuje się dziś powszechnie, że autorem był Burchard z Biberach (ok. 1177—1231), przeor opactwa cystersów w Ursberg¹¹⁶.

45.1.3. Po raz pierwszy kronikę wydrukowano w r. 1474 w Norymberdze, ale za *editio princeps* uchodzi wydanie augsburskie z r. 1515¹¹⁷.

¹¹⁰ O Trithemiusie zwięźle: *Lexikon für Theologie und Kirche*, t. 10 (1965), kol. 366 n. Szerzej, z trafnymi ocenami: *Dictionnaire de théologie catholique*, t. 14, cz. 2, kol. 1862—1867.

¹¹¹ *Dictionnaire de théologie catholique*, t. 14, cz. 2, kol. 1864.

¹¹² Zob. *Lexikon für Theologie und Kirche*, t. 10, kol. 259. — *Sommervogel*, *op. cit.*, t. 8, kol. 138—157. Torsellini wydawał także słynnego Alwara.

¹¹³ Wyd. krytyczne w: „*Monumenta Historica Societatis Iesu. Monumenta Xaveriana*”. T. 2. *Matriti* 1912, s. 173—268.

¹¹⁴ Zob. *Sommervogel*, *op. cit.*, t. 8, kol. 140—142. Omówienie wydań: G. Schurhammer, *Xaveriusforschung im 16. Jahrhundert*. W zbiorze: *Xaveriana*. Rom 1964. „*Bibliotheca Instituti Historici Societatis Iesu*”. T. 22.

¹¹⁵ Zob. B. von Simpson, wstęp w: *Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum*. T. 16. Hannover—Leipzig 1916.

¹¹⁶ Zob. *Repertorium fontium historiae mediæ aevi*, t. 2 (1967), s. 609 n.

¹¹⁷ Zob. von Simpson, *op. cit.*, s. XXXV n.

45.1.4. Wznawiano je w Strasburgu (1537, 1540 i 1609) i w Bazylei (1569). W Strasburgu ukazało się też w r. 1566 tłumaczenie niemieckie ¹¹⁸.

45.2.1. Skarga posługiwał się zapewne jednym z XVI-wiecznych wydań łacińskich.

46.1.0. Alessandro Valignani (1538—1606) był od r. 1566 wizytatorem jezuickich misji na Wschodzie. Nadsyłał stamtąd liczne sprawozdania. Niektóre z nich opublikowano niedawno w jezuickich wydawnictwach źródłowych ¹¹⁹.

46.1.1. Inne niemal od razu ogłoszono drukiem. Niektóre tłumaczono też na rozmaite języki. Eksploatowano je ponadto w innych współczesnych publikacjach poświęconych misjom na Wschodzie, np. w wydaniu Haya *De rebus Japonicis*.

46.2.1. Skarga te sprawozdania znał. Trudno jednak dociec, jakimi wydaniem się posługiwał.

47.0.1. Jan Kapistran (1386—1456), bohater rozdziału, który Skarga umieścił pod dniem 23 sierpnia, był postacią szeroko znaną. Rychło otoczono go czcią. Zachowało się także wiele dokumentów dotyczących jego rozległej działalności. Mimo to nie zadbano ani o przechowanie jego literackiej spuścizny, ani o rychłe sporządzenie jego biografii. Z tych też powodów Lipomani i Suriusz nie uwzględnili go w swych wielkich zbiorach.

47.1.1. Dopiero w r. 1595 w Wiedniu wydano książeczkę: *Vita et gesta beati Ioannis de Capistrano*.

47.2.1. Skarga miał ten druk przed sobą, gdy przygotowywał wznowienie *Żywotów*.

48.1.1. *Vita beatissimi Stanislai Cracoviensis episcopi, necnon Legende sanctorum Polonie, Hungarie, Bohemie, Moravie, Prussie et Silesie patronorum in Lombardica Historia non contente*, drukowana w Krakowie w r. 1511, była drugim z bezimiennych wydań spożytkowanym przez Skargę.

48.1.2. Część I tej edycji zawierała szczegółową, amplifikowaną biografię, skomponowaną przez Długosza, natomiast zawartość pozostałych części i intencja wydawcy dostatecznie jasno wyrażona została w samym rozwlekłym tytule: zbiór miał stanowić uzupełnienie *Złotej Legendy*.

48.1.3. Był to ostatni obszerny zbiór hagiograficzny, który ukazał się przed *Żywotami* Skargi.

48.2.1. Wykorzystał go, gdy pisał o św. Stanisławie biskupie. Ale wzmiankował o nim także wtedy, gdy identyczny tekst hagiograficzny znajdował u Suriusza.

Należy ponadto wspomnieć o rękopisach, które Skarga znalazł u krakowskich klarysek i które zużytkował, gdy pisał o błogosławionych Salomei i Kindze. A także o rękopisach, które z pomocą Fryderyka Szembeka penetrował u Św. Anny, gdy chciał przedstawić sylwetkę Jana Kantego.

¹¹⁸ Zob. przypis 116.

¹¹⁹ Zob. „Monumenta Historica Societatis Iesu”: „Monumenta Historica Indica”, t. 9 (1966. MM [= „Monumenta Missionum” nr] 21), t. 10 (1968. MM 25); „Monumenta Historica Malucensia”, t. 1 (1974. MM 32), t. 2 (1980. MM 39); „Monumenta Historica Japoniae”, t. 1 (1975. MM 34). Wydania starsze — zob. Sommervogel, *op. cit.*, t. 8, s. 403—407.

Nie wyczerpuje to wszystkich pozycji, którymi dysponował, gdy pisał lub uzupełniał *Żywoty świętych*. Sam przegląd 48 publikacji, zwięźle tutaj omówionych, pozwala sądzić, że było ich więcej. Niektóre z odnośników pomieszczanych na marginesach przez Skargę mogły zostać pominięte w czasie przygotowywania tekstów do druku. Wydawcy, widząc to dobrze, nie zawsze dbali o ich dokładne odtworzenie.

Wolno zarazem sądzić, że uchwycenie dodatkowych pozycji nie zmieniłoby ogólnego wyobrażenia o niedostatkach i dostatkach warsztatu, jakim Skarga rozporządzał, gdy komponował *Żywoty*.

W rzeczy samej były w tym hagiograficznym warsztacie dostatki. Żywotopisarz rozporządzał pozycjami stosunkowo licznymi. Niektóre były wydawniczymi nowościami. Miał także pod ręką książki, które w jego czasach uchodzić mogły za bestsellery.

Były też niedostatki. Mimo wszystko zestawienie ukazuje nam ów zasób lektur jako „nie plewiony ogród, pełen rozmaitego zieleń”. Nie brak w nim dziełek, które łącznie uchodzić mogły za przedawnione, ongiś wprawdzie popularne, ale w epoce zaawansowanego humanizmu już zarzucane. Chciałoby się w ich miejscu spotkać pozycje, które wyrażałyby więcej krytycyzmu, pobudzały doń żywotopisarza, czyniły ostrożniejszym w recepcji odnajdywanych relacji.

Zestawienie nie pozwala natomiast odpowiedzieć generalnie na pytanie, skąd Skarga czerpał wyimki do florilegiów patrystycznych. Tu i ówdzie mamy ślady bezpośredniego obcowania z edycjami Ojców, których to edycji w w. XVI było sporo. Kiedy indziej taki kontakt można przypuszczać, np. gdy Skarga przytaczając myśli św. Ambrożego zdradza się, że miał do czynienia z redakcją erasmiańską. Ale w innych liczących wypadkach? Czemu cytując św. Augustyna nie zaznaczył wydania? Czy nie korzystał może z florilegiów przygotowanych wcześniej na użytek kontrowersistów?

Zanim historyk polskiej recepcji patrystycznej przeprowadzi żmudne studium nad tym małym zagadnieniem, wolno sądzić, że Skarga korzystał rzeczywiście z florilegiów rękopiśmiennych. Były zapewne wygotowane z myślą o wykładach teologii, ale nigdy ich nie publikowano. Miały charakter półprywatny, tzn. służyły jako zapiski profesorskie, które w ramach koleżeńskich usług mogły być komunikowane innym.